

Статті

Василь СОКІЛ

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ: ТРИ ЛАНКИ ОДНОГО ІСТОРИЧНОГО ЛАНЦЮГА

Vasyl SOKIL. Famines in Ukraine: Three Joints of One Historical Chain.

У кожного народу є періоди, пов'язані з певними потрясіннями, що стають причиною істотних змін, різкого перелому в особистому та суспільному житті. Такі зміни залягають глибоко в пам'ять і душу народу, який емоційно сприймає і передає цю дійсність через різні оцінки та переживання. Українці також зберегли й ретранслювали нащадкам свої духовні неспокої, породжені непростотою історією, що поперемінно продовжувалися століття чи десятиліття. До таких подій належать голодомори, передусім ті, що тривали в ХХ ст.

Під голодомором розуміють соціально-економічне явище, яке виявляється у позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування, що призводить до зміни демографічної та соціальної структури населення регіонів, інколи і країн¹. Голод може виникати внаслідок неврожаю, зумовленого природними чинниками, зокрема посухою, повінню, морозами тощо, а також наслідками воєн, недосконалістю господарської системи. В деяких випадках його організували штучно з метою винищення окремих груп населення, іноді цілих народів для досягнення певних політичних цілей. Ці останні викликали головним чином голодомори ХХ ст. в Україні.

Передовсім хотілося б зупинитися на термінологічному питанні, пов'язаному з номінацією явища. Переважна частина дослідників цієї тематики послуговується словом "голод", яким означають жахливі події в підрадянській Україні

¹Кульчицький С. Голодомор // Довідник з історії України. Вид. 2-е.- К.: Генеза, 2001.- С. 167.

1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947. "Голодомором" окреслюють здебільшого події тридцятих років ХХ ст., щоб акцентувати на масовому вимиранні людей внаслідок спланованого терору супроти українського народу, інакше кажучи геноцид². До речі, дослідники вистежили, що слово "голодомор" вважається новотвором письменника І. Драча³. Однак зараз у літературі можна натрапити на термін "голоко́ст". Його препаровано вживають, беручи назву в лапки⁴, або ж далі уточнюючи, що йдеться про голодомор⁵. Він навіть винесений у заголовок кількатомного видання "Український голоко́ст 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив"⁶. На наше переконання, це невдалий термін, ужитий стосовно трагічних українських подій тридцятих років. "Holocaust" – англійське слово, що в перекладі означає "винищення", "всепалення". В історіографії ним окреслюють геноцид євреїв, здійснюваний нацистами напередодні та під час Другої світової війни, наслідком якого стали мільйони жертв (замордованих, розстріляних, видушених у газових камерах)⁷. Багаторазові власні записи від різних інформаторів матеріалів про терор голодом в Україні, а також інших збирачів свідчать, що народ у своїй практиці не використовує термін "голоко́ст", натомість широко послуговується іншими – "голод", "голодовка", "голодомор". Отже, апробована наукова і народна термінологія на означення досліджуваного явища збігається, тому вводити іншу, яка не зовсім відповідає його суті, немає підстав. З тих міркувань у своїй праці використовуватимемо усталені в етнокультурній традиції терміни, за якими вже закріпилося конкретне поняття.

Упродовж багатьох десятиліть у різних підруч-

²Кульчицький С.В. Голод, голодомор 1932-33 // Енциклопедія сучасної України.- К., 2006.- Т. 6.- С. 76.

³Там само.- С. 85.

⁴Гришко В.І. Український "Голоко́ст" 1933.- Нью-Йорк, 1978.

⁵Іванців В.П. Голокіст. Документальні свідчення про голодомор 1921-1923, 1932-1933 та 1947 роках.- К., 1992.

⁶Український голоко́ст 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.А.Мисик.- К., 2003.- Т. 1; 2004.- Т. 2; 2006.- Т. 3; 2007.- Т. 4.

⁷Голубуцький П.В. Голоко́ст // Енциклопедія сучасної України.- Т. 6.- С. 91-92.

никах, посібниках, наукових працях стверджувалося, що голоду в Україні у 1920-их рр. не було, насправді ж від нього потерпав увесь Південь України. Замовчувався він на офіційному рівні, а якщо ж і говорилося, то пояснення зводилося до природної стихії – посухи 1921 р., наслідками економічної відсталості Росії, військової розрухи. Звичайно, заперечувати першу і другу причини не можна, оскільки це об'єктивність. Однак не вони стали визначальними, а класова і національна політика більшовиків з центром у Москві, яким не хотілося мати справу з сильною Україною, де були дрібні, але потужні виробники, потенційно ворожі пролетарям, що заважали націоналізації земель, виробництва тощо. “Дрібні хазяйки”, як зневажливо називав українських селян Ленін, становили переважну більшість населення країни, тому він вбачав їх небезпечнішими для компартії, ніж армії Колчака та Денікіна.

Серед політичних чинників вирішальну роль зіграла продрозкладка, згідно з якою під гаслом вилучення “хлібних лишків” почалось нищення українського селянства. Конфіскаційною акцією займалися наркомпродівці. З цією метою Москва призначила Олександра Шліхтера наркомпродом України, котрий мав жорстко контролювати рух “лишків” зерна, і вважав особливо дієвим інструментом викачування хліба від селян, створивши для цього спеціальні продзагони. В одному зі своїх виступів він відзначав: “Ви знаєте, що не так давно з Москви почався масовий вплив пролетаріату на Україну в розпорядження Українського Наркомпроду. Москва дала Україні близько 2700 осіб робітників, які були спеціально відряджені. Це завдання, яке значною мірою було розв'язане за почином Українського Наркомпроду, дає впевненість в успіхові заготівель хліба та інших продуктів на Україні шляхом залучення до цієї роботи самих робітників. Переїхавши на Україну, вони потрапляють у саму гущу селянських мас. Нині ці 2700 осіб розподілені по чотирьох наших центральних заготівельних апаратах.

Один такий апарат діє в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Там перебуває 700 осіб, включаючи й петроградців, яких мені прислали ще кілька місяців тому назад. Такі ж

загони діють і в Олександрівському повіті Херсонської губернії. Далі 250 осіб послані в район розташування армії Дибенка і на кордон Таврійської губ[ернії]. Загін у 100-150 осіб відправлено в Бердянський і Мелітопольський повіти. Загони ці відправлені порівняно недавно, перший загін почав працювати не більше місяця тому, але вже перші кроки цього загону показали, що ті надії, які ми покладали на цих представників пролетаріату, виправдовуються. Так, Єлисаветградський загін протягом трьох тижнів зумів повантажити й відправити на різні адреси – для української армії, для донецьких робітників і на Північ – 331000 пудів хліба. В Олександрівському повіті Катеринославської губернії, в районі армії Дибенка, в Бердянському повіті – за нашими відомостями є колосальні запаси хліба, між іншим, у німецьких колоністів, котрі втекли з білогвардійцями й покидали значні запаси заготовленого хліба, так що залишається тільки повантажити його й перевезти. Ось так Наркомпрод розподілив цю живу силу, яка була відправлена в його розпорядження”⁸.

Голод 1921-1923 рр. в Україні мав, звичайно, суб'єктивні причини, пов'язані із соціально-економічними перетвореннями, насильницькими методами господарювання. Розкладка як складова економічної політики повинна була сприяти примусовому переходу до комуністичного виробництва. Невдовзі визнавши цю політику неефективною. Комуністична партія змушена весною 1921 р. перейти до нової економічної політики, однак господарство перебувало вже в глибокій кризі.

Насильницькі методи і заходи політики так званого “воєнного комунізму” застосовувалися і далі. Від України вимагали хліб для постачання Півночі, а південні області залишалися без допомоги, хоч і самі страждали від неврожаю та голодування. Скажімо, Одеська губернія відправила до Самари, Уральська, Царицина і Пугачова 58 тис. пудів зерна. Із голодуючого Олександрівська [зараз Запоріжжя. – В.С.] до Самари також прибув вагон продовольства⁹.

⁸Шліхтер А.Г. Продовольствие с Украины.– Москва, 1919.– С. 11-12.

⁹Мовчан О.М. Перший голод в радянській Україні

Селяни чинили спротив конфіскації хліба, навіть знищуючи урожай. В одному з документів від 15 червня 1921 р. говорилося: “Є випадки спалювання куркулями посівів. Урожай у нашій губернії у двох повітах препоганий: відсутність дощів, все спалено, висухло”¹⁰. За таких умов різко зменшилося постачання хліба, проте селян продовжували обкладати надзвичайно високими податками. Так, в Олександрівській губернії величина продподатку навіть дорівнювала валовому збору зерна. Для максимального вилучення зерна держава застосовувала різні репресивні заходи. Для їхнього втілення потрібно було застосування військової сили. У спеціальній постанові Ради з праці та оборони від 12 серпня 1921 р. йшлося про введення до волостей та сіл, які чинили опір наркомпродівцям, військових частин. Вони мали під час збирання продподатку “негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру”¹¹.

Згідно з партійним розпорядженням, в Україні було скеровано “8 тис[яч] чоловік у складі військових дружин – чисельністю до 150 чоловік кожна”¹², які здійснювали свої репресивні дії. Невиконання продподатку окремими селянами каралося штрафом, арештом, висилкою чи навіть розстрілом. Скажімо, у повідомленні Миколаївського податкового відділення констатувалося, що за невиконання продподатку було винесено вироки: сплату продподатку в подвійному розмірі, конфіскацію майна, позбавлення земельного наділу, ув’язнення від трьох місяців до п’яти років, в іншому випадку – вища міра покарання (розстріл)¹³.

Наслідком продрозкладки було скорочення посівних площ. Оскільки продукція, вирощена на цій землі, підлягала безкоштовному відчуженню, тому стало не вигідно розширювати площі. Тоді

ж державні органи почали стягати податок не від фактично зібраного урожаю, а від усїєї землі. Якщо селяни не могли сплатити продподаток зерном, то з січня 1922 р. їм було дозволено здавати замість нього м’ясо або компенсувати грішми. Це рішення викликало катастрофічні наслідки у тваринництві. Весною того ж року чисельність поголів’я худоби скоротилася більше, ніж наполовину, про що доповідав член повноважної комісії ВУЦВК В.Мишкіс¹⁴.

Голод в Україні приховувався від широкої громадськості. Лише взимку 1922 р. представники засобів масової інформації отримали дозвіл розпочати агітаційну кампанію з підтримки голодуючих в Україні. У постанові засідання ЦК КП(б)У від 16 січня 1922 р., зокрема, йшлося про те, щоб поміщати в пресі якомога більше відомостей про голод на Півдні України¹⁵.

З 1922 р. держава намагалася рятувати людей від смерті так званими “голодними пайками”. Вводився прогресивний загальногромадський податок на користь голодуючих. Водночас проголошувалася кампанія вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Однак ця акція мала явно виражений антицерковний, зрештою політичний характер. Це чітко видно із постанови засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 12 березня 1922 р. з питання про збір золота і срібла з церков на користь голодуючих. У них, зокрема, говориться: “Дати за партійною і радянською лінією директиву повести енергійну кампанію за збір золота і цінностей з церков на користь голодуючих, використовуючи створену кон’юктуру у зв’язку з боротьбою між автокефалістами та екзархістами”¹⁶. Згодом з’явилася вказівка про повне вилучення цінностей з церков, для чого була створена спеціальна комісія під головуванням М.Скрипника з широкими репресивними повноваженнями. Отже, вона могла відповідно з надісланою телеграмою, накладати на особи, винних у переховуванні церковних цінностей чи інвентарних списків, тяжкої кари, аж до вищої міри по-

(1921-1923 рр.) // Вересова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу.– 2-е вид.– К.: Нью-Йорк, 2000.– С. 27-28.

¹⁰Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О.В.Мовчан, А.П.Огінська, Л.В.Яковлев; Відп. ред. С.В.Кульчицький.– К.: Наук. Думка, 1993.– С. 36.

¹¹Голод 1921-1923 рр. в Україні.– С. 32.

¹²Там само.– С. 33.

¹³Там само.– С. 86.

¹⁴Там само.– С. 172-177.

¹⁵Там само.– С. 69.

¹⁶Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 2-е.– К.: Українська видавнича спілка, 2003.– С. 31.

карання¹⁷. В окремих районах священнослужителі й парафіяни чинили опір примусовому вилученню речей. Так, згідно з документом від 24 квітня 1922 р., під впливом монахинь люди побили членів виконкому, за що були здійснені арешти¹⁸.

Інтенсивне викачування хліба в Росію призвело до недосіву в Україні. Крім того, в 1922 р. Південь знову вразила посуха. Голод не припинявся, незважаючи на мізерну допомогу зерном. З іншого боку, наступила криза у тваринництві: поголів'я худоби скоротилося від 40 до 60 відсотків. Голод у степових губерніях України все більше наростав, центральний уряд продовжував забирати продовольчі ресурси для допомоги голодуючим у Росії. В травні 1922 р. Голова ВУЦВК Г.Петровський звернувся до центру з проханням припинити вивіз продовольства з України¹⁹. Цю вимогу задовольнили тільки влітку того ж року.

Замовчування продовольчої кризи в Україні дозволило використати хлібні ресурси виключно для голодуючих у Росії (Поволжя). Коли на Півдні поширилася смертність, центральний уряд послабив податковий тягар, проте чисельність жертв голоду щоразу зростала. Мешканці неврожайних місцевостей змушені були їсти різні сурогати. У повідомленні Одеської губернської комісії допомоги голодуючим доповідач засвідчив, що йому "доводилось бачити зовсім голих дітей, які лежали на печі з макухою в роті"²⁰. А в доповіді Ганічевського повітового комітету у березні 1922 р. зафіксований випадок, що батько кинув єдиного трирічного сина в колодязь, бо не міг дивитися на його страждання і передсмертні муки²¹. Тоді ж з'явилися такі жахливі речі, як канібалізм та торгівля людським м'ясом, яких Україна не знала впродовж багатьох століть.

Найжахливішими були демографічні наслідки. Точне число жертв голоду й досі не встановлено. Тільки до осені 1922 р. померло 47,5 тис. чоловік²². Навіть офіційна влада ці цифри вважала заниженими.

У 1922-23 рр. українські голодуючі отримали близько 10 млн. пудів зерна, хоча воно і далі вивозилося поза межі республіки. ЦК КП(б)У у постанові на своєму засіданні 17 березня 1923 р. зафіксував: "Заборонити поміщати в пресі відомості: по-перше, з існуючого експорту хліба (цифри, факти і т. д.), допускаючи теоретичну дискусію; по-друге, про курси на золото, срібло та іноземну валюту..."²³.

Спробу донести світові про цю трагедію зробили вже члени уряду УНР в екзилі. Так, Голова Директорії та Головний Отаман військ Української Народної Республіки Симон Петлюра в листі до прем'єр-міністра від 26 травня 1922 р. писав: "Для нас повинно бути ясным, що страшне нещастя, яке випало на Україну, є результатом не недороду, не неврожаю, а злочинної діяльності окупаційного уряду її, його бездарності і неадекватності припинити лихо. Неврожаї можуть мати місце скрізь, в кожній державі, голод там, де є відповідні для цього соціальні предпосилки. І очевидним є, що моральними винуватцями голоду на Україні є та "влада" її, що вивезла з нашого краю всі запаси збіжжя, кинувши безборонний люд в обійми смерті голодної."

Цю істину ми повинні довести світу цілому і на новому ґрунті розпочати боротьбу з окупаційною владою України, доводячи впливовим чинникам світу, що голод, який сьогодні винищує наш край, завтра буде загрожувати Європі і принесе їй ті самі нещастя, що їх терпимо ми"²⁴.

Українцям почали надавати допомогу громадські, релігійні організації. У Львові, наприклад, діяв Крайовий комітет допомоги голодній Україні. У його вказівках за підписом М.Грушевського наголошувалося, що акція має на меті збір коштів для цієї мети. Вона проводилася з 1 по 15 червня 1922 р. Щоб привернути увагу громадськості, 3 червня було оголошено днем національного посту. Крім того, у зазначений період читались спеціальні доповіді, реферати, влаштувалися вечори та ін. з "принагідними збірками". Зібрані суми передавались через членів Крайового комітету

¹⁷Там само.– С. 33.

¹⁸Там само.– С. 111.

¹⁹Там само.– С. 116.

²⁰Там само.– С. 88.

²¹Там само.– С. 97-98.

²²Там само.– С. 202.

²³Там само.– С. 189-190.

²⁴Подаю за: Сергійчук В. Як нас морили голодом...– С. 9.

для допомоги голодній Україні²⁵. Так, з 13 червня по 19 вересня 1922 р. цей комітет передав значну суму польських марок. У відомостях зазначались прізвища тих людей, через яких переходили фінанси. Серед них були й відомі особистості, для прикладу:

13/6 проф. Огієнко – 250000 МП [марок польських. – В.С.]

1/VII проф. Огієнко – 2000000 МП

5/XVIII проф. Огієнко – 300000 МП

22/6 проф. Білецький – 530000 МП

10/VII проф. Білецький – 50000 МП

13/VII проф. Білецький – 400000 МП

15/VII проф. Білецький – 255000 МП

17/VII проф. Білецький – 150000 МП

26/VII проф. Білецький – 100000 МП²⁶.

Аналогічні комітети з допомоги голодуючим в Україні були створені також у Відні, Празі, Берліні, які діяли скоординовано. Від імені союзу “Голодним України” М.Грушевський повідомляв комітет у Львові у листі з Відня 13 жовтня 1922 р., що “ми одержали через п. Юрія Студинського [сина професора Кирила Студинського. – В.С.] 100 (сто) долярів, як рівно ж від п. д-ра Дмитра Левицького еквівалент м[арок] п[ольських] 3000000 (трьох мільонів), зложених Вами на ім'я добродія Шеховича. Для решти ухвалених Вами для нас грошей д-р Дмитро Левицький на разі не має покриття, тому просимо Вас знайти якийсь инакший спосіб переслати нам ту решту”²⁷. В іншому листі конкретизувалося, що гроші використовувались на закупівлю їжі, одягу, білизни тощо²⁸.

Великою гуманітарною допомогою голодуючим в Україні відзначилася Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration, АРА). АРА розгорнула свою активну діяльність тільки всередині 1922 р.²⁹ Вона в межах своєї компетенції намагалася благодійницьким способом допомогти голодним українцям. Комуні-

стична влада спробувала по-своєму використати цю ситуацію. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1922 р. було заслухано питання про відрядження місії до Америки. В ухвалі записано: “Зважаючи на значну кількість в Америці і Канаді українців і галичан, що туди емігрували, висловитися принципово за посилення місії в Америку і Канаду з метою підняти серед українських і галицьких робітників посилену кампанію за сприяння допомоги голодуючим України. Головою місії назначити тов. Задонського із залишенням його Головою Кооперативної Ради.

Вважаємо за можливе включити у склад місії проф. Грушевського”³⁰.

Для голодуючих Півдня України, перш за все дітей, АРА передала сто тисяч пайків. Як свідчать документи, ці пайки було розподілено таким чином: у Запорізьку губернію, Херсонський повіт та Катеринославський повіт³¹. Скориставшись з допомоги американців, влада, замість подяки, почала звинувачувати їх у спробі підризу держави робітників і селян.

Отже, голод 1921-22 рр. був викликаний не стільки неврожаєм, скільки політикою більшовицького уряду в Україні. Внаслідок продрозкладки і надмірного проподатку з деяких губерній було вивезено багато хліба, спровокувавши голод. Кількість голодуючих обчислювалася мільйонами, а смертність – тисячами. Проте страшніше було попереду: голод 1921-1923 рр. став “генеральною репетицією 1933-го”³².

* * *

Особливо трагічними стали для українців 1932-33 рр., коли пожинались плоди наслідків застосованого під час суцільної колективізації сільського господарства терору голодом. Новітній метод геноциду голодом³³ передбачав масо-

²⁵Центральний державний історичний архів у Львові.– Ф. 361.– Оп. 1.– Спр. 37.– Арк. 1.

²⁶Там само.– Ф. 362.– Оп. 1.– Спр. 37.– Арк. 3.

²⁷Там само.– Арк. 24.

²⁸Там само.– Арк. 2.

²⁹Мовчан О.М. Американська адміністрація допомоги // Енциклопедія сучасної України.– К., 2001.– Т. 1.– С. 431.

³⁰Сергійчук В. Як нас морили голодом.– С. 27.

³¹Там само.– С. 3.

³²Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр.: генеральна репетиція 1933-го” // Голод в 1932-1933 років в Україні.– К.: Наук. Думка, 2003.– С. 220-244.

³³Марочко В.І. Геноцид в українському селі 1932-1933 років: історико-політологічний аспект // Голодомор 1932-1933 років як велична трагедія українського народу. Матеріал-ли Всеукраїнської наукової конференції.– К.,

ве винищення етнопонаціональних і релігійних груп населення в Україні, депортацію за класовими та національними ознаками, навмисне застосування репресій супроти людей тощо. Явище голодомору 1932-33 рр. з історичного погляду досить складне й багатогранне. Дослідники мають якоюсь мірою рацію, наголошуючи на його економічних причинах³⁴. Проте не менш важливі, точніше визначальні, політичні передумови, оскільки голод став наслідком цілеспрямованої державної політики Кремля.

Проведення колективізації в Україні здійснювалося за принципом військової акції. Питання хлібозаготівель безпосередньо пов'язувалося з поверненням до політики воєнного комунізму. Однак треба зауважити, що воєнний комунізм – це не тільки продрозкладка, але й цілий комплекс заходів, які не мали ніякого відношення до економіки країни.

Дуже важливим у сукупності питань періоду воєнного комунізму виявилось національне питання. Більшовицька партія розглядала його як селянське. Оскільки місто в Російській імперії було російським, а село в національних окраїнах виявилось неросійським, тому національне питання змикалося з селянським, бо ж село утримувало мову, традиції, культуру.

Політика українізації, що проводилася в нашій країні у 1920-их рр., привела до непередбачуваних наслідків: національне питання почало швидко переростати в селянське, що своєю чергою призводило до політичної самодіяльності України. Сприяння українській мові, культурі в місті створило там центри підтримки національних пріоритетів. З іншого боку, кількість міських трударів-українців збільшилася на кінець 1932 р. з 41 до 53 відсотків. Це означало, що національне питання в Україні переросло межі селянського. Такий розвиток процесів не влаштовував Москву, бо ж лише єдина Україна на той час могла протистояти натиску центру, який хотів перетворити всіх жителів в однорідну масу. З тих міркувань було оголошено війну українському селу, тобто знищен-

ня його голодом, який мав стати превентивним заходом із запобігання масових виступів проти режиму.

Однією з особливостей проведення політики на селі була колективізація сільського господарства. Вона передбачала перетворення дрібних індивідуальних господарств на колективні підприємства (колгоспи) для встановлення цілковитого контролю держави за сільськогосподарським виробництвом. Селяни, яких насильно почали заганяти до колгоспів, вдавалися до спротиву. Основну протидію цей процес викликав з боку заможного селянства, що отримало назву “куркулів” (вона використовувалася і в період голоду 1921-1920 рр.). Таким чином, російські більшовики, аби зламати українського хлібороба, вдалися до брутальних репресій проти найкращих господарів, коли вони відмовилися скоритися повальній колективізації, а це прирівнювалось загибелі українського хліборобства. Колективізація супроводжувалася “політикою ліквідації куркульства як класу”. “Розкуркулення” означало позбавлення українських хліборобів засобів існування, руйнацію соціальних основ нації шляхом політичного терору. За підрахунками фахівців, тільки в 1930 р. було депортовано 75 тис. родин, а до червня 1931 р. – 23,5 тис.³⁵

Патологічних форм репресії набули після постанови ЦВК та РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності” від 7 серпня 1932 р., в народі названої “законом про п'ять колосків”. За крадіжку колгоспного хліба застосовували “вищу кару соціального захисту” – розстріл або 10 років таборів з конфіскацією майна³⁶. Постанова стала правовою базою масового терору. Мотивами ув'язнень були: “зрізала до 3-х фунтів колосків”, “на своєму полі скопив 5 метрів за 3-4 дні до початку косовиці”. Тільки за один період посівної кампанії на Вінниччині розстріляли 101 селянина, згідно з вимогами горезвісного закону про “п'ять

15 листопада, 2002 р.– К., 2003.– С. 33.

³⁴Голубиний В. Причини голоду 1932-1933 // Вперед (Мюнхен).– 1958.– № 10.– С. 5-6; Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”.– К., 1991.

³⁵Бойко О. Колективізація сільського господарства // Довідник з історії України.– К.: Генеза, 2001.– С. 327.

³⁶Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.– К.: Політвидав України, 1990.– С. 345-347.

колосків”, а в Калинівському р-ні за рішенням суду стратили селянина, котрий зрізав колоски на власному полі³⁷.

Основним методом примусової колективізації спочатку було обране вибіркове “розкуркулення” – заможного селянства. Згодом під неминучою загрозою внесення до списків розкуркулювання стали всі селяни, які незалежно від свого майнового статусу зобов’язані об’єднуватись у комуни. Виявилось, що селяни не бажали безоплатно працювати в громадському господарстві. Незважаючи на сприятливі погодні умови 1931 і особливо 1932 рр., внаслідок саботажу втрати врожаю набули величезних розмірів. У липні 1932 р. III Всеукраїнська партійна конференція погодила довести хлібозаготівельний план до 356 тис. пудів (5,8 млн. т)³⁸. Хлібозаготівельні плани залишилися невиконаними, хоча держава гостро потребувала хліба для експорту і постачання населення міст.

Для посиленого проведення хлібозаготівель 1932 р. в Україну було спрямовано 112 тис. членів партії, в основному з індустріальних центрів, які не знали проблем села, але з величезною зухвалістю, цинізмом, фізичними розправами забирали зерно, хоча люди не мали змоги його здати державі. Тоді завели так звані “чорні списки” цілих районів, які не виконували планів хлібозаготівель. 6 грудня 1932 р. Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили постанову, у якій зазначалося: “У зв’язку з ганебним зривом кампанії хлібозаготівель, організованим контрреволюційними елементами при участі і навіть на чолі з деякими комуністами та пасивному і байдужому ставленні до цього партійних організацій Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У вирішили виставити ці райони на чорну дошку та застосувати до них такі репресивні заходи: 1) припинити постачання цих районів промисловими товарами та стримати всю державну торгівлю, для чого закрити в тих районах державні та кооперативні магазини і вивезти з них всі наявні товари; 2) заборонити торгівлю товарами широкого вжитку, яку до того часу проводили колгоспи та індивідуальні господарства;

3) стримати всі кредити цим районам і відібрати назад усе, що було видано раніше; 4) замінити особистий склад місцевого адміністративного та господарського керівництва, усунувши звідти всі ворожі елементи; 5) провести те саме в колгоспах, звільнивши звідти ті ворожі елементи, які брали участь у зриві хлібозаготівель.

Цю постанову підписали Чубар та Косіор. А жертвами відразу стали с. Вербка Павлоградського р-ну, с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл., с. Лютенка Гадяцького р-ну, с. Кам’яні Потоки Кременчуцького р-ну Полтавської обл. та багато ін. Станом на 15 грудня 1932 р. на “чорну дошку” було записано 82 райони України³⁹.

Органи правопорядку, що мали захищати права і свободи громадян, перетворилися в каральні стосовно мирного населення. Незадоволений Сталін вирішив посилити роботу КП(б)У, призначивши секретарем Менделя Хатаєвича. Той за всяку ціну вирішив пришвидшити хлібозаготівлі, навіть у найжорстокіший спосіб. Скажімо, у відповідній записці від 31 грудня 1932 р. вже надійшло повідомлення на його ім’я з Одещини, що за нездачу хліба лише за одну п’ятиденку засуджено 123 особи. Так робилося і в інших областях, навіть ще з більшою силою. Боротьбу за хліб ілюструють цифри засудів селян за областями:

Харківська – 3695 (57 на район)
 Дніпропетровська – 2350 (-//- 48 - //-)
 Вінницька – 3523 (- //- 55 - // -)
 Київська – 3592 (- //- 50 - // -)
 Чернігівська – 2582 (- // - 72 - //-)
 Одеська – 1995 (- // - 42 - //-)⁴⁰.

Українські селяни позбавлені були на той час можливості виживання, міграції, пошуку джерел і засобів існування поза межами села чи району, оскільки 27 грудня 1932 р. запроваджувався єдиний паспортний режим на території СРСР. Встановлювалася обов’язкова прописка паспортів, яка фактично позбавила селян на отримання паспортів, а, отже, можливості пересування та працевлаштування. Усі громадяни, які мешкали в містах, працювали на транспорті, новобудовах зобов’язані

³⁷Марочко В.І. Геноцид в українському селі 1932-1933 років. – С. 37.

³⁸Вісті ВУЦВК. – 1932. – 8-17 липня.

³⁹Марочко В.І. Політика тотального вилучення хліба в українському селі: геноцид проти селян. – С. 446.

⁴⁰Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С. 46-47.

ні мати паспорти. Він став єдиним документом, що засвідчував особу. Встановлювалася система обов'язкової прописки в органах міліції протягом 24 годин. Територія міст вважалася режимною. Серед сільського населення паспорти мали лише працівники радгоспів, решта їх не мала. А це утруднювало їм місце пересування, шукання шматка хліба, таким чином люди були приречені на голодну смерть.

На станціях та дорогах, що вели в міста, куди селяни намагалися втекти від голоду, виставлювались спеціальні охоронні загони. Кордон з Росією перекрили війська НКВС, які стріляли в натовпи українських селян, що втікали від голоду. Хоча втікати було безглуздо і майже нікуди. Тому люди помирали вдома, на полях, серед хлібів нового врожаю, що починали зеленіти. У багатьох селах, цілих районах за зиму і весну 1933 р. вимерло до половини всього населення. Вимирали цілі села. А кому все ж пощастило через облогу прорватися до міст, помирали на вулицях. Кожного дня робітники міст України переступали через трупи. В селах почалося людодіство. Матері закопували в землю своїх ще напівживих дітей.

Величезну кількість пограбованих селян вивозили на поселення в Сибір, почасти цілими родинами, без жодних засобів до існування на холодну і голодну смерть. Особливу наругу терпіли діти. Роберт Конквест писав: "У Ємецьку знаходився величезний табір, у якому в більшості було розміщено дітей, відокремлених від батьків. 32 тис. людей проживало у 97 бараках. Там траплялися спалахи кору та скарлатини, проте медичної допомоги не надавали. Добовий раціон складався із 300 г чорного хліба, 100 г проса та 100 г риби. Дитяча смертність була дуже високою, щоденно проводилися поховання. Проходячи табором знову в 1935 р., один колишній в'язень помітив, що кладовище, де раніше стояли нескінченні хрести, влада зрівняла з землею"⁴¹.

У такий спосіб зазнали поневірянь майже 3 мільйони українських селян, приблизно третина висланих загинула. Тих селян, яких зарахували до "першої категорії", названих упертими класовими ворогами, арештували взимку 1929-30 рр.

⁴¹Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – Луцьк: Терен, 2007. – С. 180.

Повідомляється, що у Київській в'язниці в той час розстрілювали по 70-120 людей за ніч. Колишній в'язень, заарештований за обвинуваченням у релігійній діяльності, згадує, що у тюрмі ДПУ в Дніпропетровську, в камері, і розрахований на 25 людей, утримували 140. З неї одногодвох в'язнів кожної ночі забирали на розстріл"⁴².

З особливою наполегливістю й жорстокістю комуністичний режим повів боротьбу з церквою, яка стала на захист духовного знищення українського народу на підставі Божих заповідей. Р.Конквест у своєму ґрунтовному дослідженні про голодомор в Україні "Жнива скорботи", навів такі факти: "Святотроїцький монастир у селі Демидівка на Полтавщині був збудований у 1755 р. 1928 р. його перетворили на бібліотеку, а 1930-го знесли, а матеріали використали для будівництва комор і тютюнової крамниці в місцевому колгоспі "Петровський". Тим часом дзвони, ікони та інші цінності розкрали активісти, тих селян, котрі протестували, в 1930 р. разом з іншими ув'язненими відправили до новоствореного концтабору у Яйві на Уралі. Що стосується сільських церков, то, наприклад, у Товкачівці на Чернігівщині разом з іншими речами знищили церковні архіви, що існували ще від XVI ст."⁴³

У більшості українських сіл відбувалися акції руйнування чи повного знищення святинь. Скажімо, у славному містечку Суботів під Чигирином була дерев'яна Михайлівська церква, яку спорудив ще батько Богдана Хмельницького. Вона не ретаяла навали турецьких, татарських, польських, московських царських військ; сталінські завойовники наприкінці 1920-их рр. розібрали її на дрова. Родову ж усипальницю Хмельницьких – Іллінську церкву войовничі атеїсти "переобладнали" на клуб, а потім на зерносховище"⁴⁴.

Під час хлібозаготівель взимку 1931-32 рр. з багатьох колгоспів викачали майже все зерно. Десятки районів України охопив голод із численними випадками людодіства. Восени 1932 р., коли з'ясувалося, що основні хлібовиробні регіони не

⁴²Там само. – С. 173-174.

⁴³Там само. – С. 251.

⁴⁴Пахаренко В. Віті єдиного дерева. Україна Східна і Західна в апокаліпсисі XX століття. – Черкаси: Брама-країна, 2005. – С. 73.

виконали плану заготівель, було надіслано спеціальні хлібозаготівельні комісії, які викачали повністю хліб. Селянські сім'ї перейшли на сурогати харчування і почали масово вимирати. Випадки людоїдства і трупоїдства набули повсюдного поширення. Від голоду найбільше гинули люди, які не мали продовольчих карток, або селяни, які покинули свої села у пошуках харчування. Голодомор призвів до загибелі в межах України мільйонів людей. Однак цифри подаються різні: від мінімізованих (3,5 млн. – С.Кульчицький) до максимальних (14 млн. – Р.Конквест). Сам же втілювач політики голодомору в Україні, голова ДПУ УРСР до 1934 р., а до арешту й ув'язнення 1937 р. – Нарком Внутрішніх Справ УРСР Всеволод Галицький згодом говорив про 8,5 млн. осіб. Єдине сьогодні достеменно знаємо, що точне число жертв ніхто вже не порахує не тільки з огляду на давність події, а й на секретність статистики. Усі відомості про смертність суворо засекречувалися та шифрувалися від кожної області по-своєму. Так, наприклад, Харківська обл. перед столицею – Харковом – звітувала специфічним способом: “За ...п'ятиденку... м-ця в ...р-ні було заготовлено (закуплено ...голів різної худоби. Хворіє в р-ні ящуром ...голів”⁴⁵. У такий спосіб людей, що загинули з голоду рахували у звітах “головами худоби”, а під виглядом худоби з ящуром треба розуміти кількість випадків людоїдства. З Харкова зведені дані надсилалися в Москву. В уряді УРСР та в ЦК КП(б)У про цю “статистику” знали лише С.Косіор, П.Постишев, М.Хатаєвич та голова ДПУ В.Галицький. Усі звіти “про худобу” негайно нищилися, тому хтозна чи будемо мати справжню статистику виморених голодом 1932-33 рр.

Одним із перших про цей голодомор ударив на сполох український греко-католицький єпископат Галицької церковної митрополії. 24 липня 1933 р. у Львові в день св. Ольги Андрей Шептицький виступив із спеціальним закликком. На нього зреагували львівські вчені – члени Наукового товариства ім. Шевченка Кирило Студинський, Філарет Колесса, Василь Цурат і Михайло Возняк.

⁴⁵Подаю за: Маняк В. Повернути народів історію, а історії – правду // 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. – К.: Рад. Письменник, 1991. – С. 580.

Вони відмовилися від зарплатні, яку отримували з радянської України як члени Всеукраїнської академії наук та зреклися звання академіків.

Відразу у Львові був створений Громадський Комітет рятунку України. За підписом шістдесяті відомих діячів науки і культури опублікували в газеті “Діло” заклик “Биймо у великий дзвін на тривогу”, у якому йшлося: “Український народ! Мобілізує опінію світу проти всіх комуністичних страхіть на Великій Україні. Допмагай своїм братам на Великій Україні чим можеш і як можеш. Львівський Громадський Комітет поведе масову рятункову акцію в краю та за кордоном [...]. Сповнений віри в успіх початого діла, Комітет кличе до дружної співпраці всіх українців”⁴⁶.

Заклик митрополита А.Шептицького спричинився до скликання у Відні 16-17 грудня 1933 р. Міжнародної інтерконфесійної конференції. На неї Львівський Громадський Комітет рятунку України відрядив заступника Мілену Рудницьку та посла Зиновія Пеленського. На конференції п. М.Рудницька заявила, що “ходить прямо о життя цілої [української. – В.С.] нації”. Як результат роботи цієї конференції – світ дізнався про катастрофу голодомору.

Проте провідні держави світу в 1934 р. все ж не визнали акт голодомору в Україні як геноцид. Представник уряду УНР на чужині О.Шульгин звернувся до головуючого чотирнадцятої Асамблеї Ліги Націй пана Вотера з офіційним запитом такого змісту: “Ми просимо Вашу Екселенцію: 1) прийняти необхідні міри, щоб перешкодити вивозу хліба з СРСР, у дійсності з України; 2) організувати анкетну комісію, яка б могла на місці встановити розміри нещастя; 3) організувати міжнародну поміч голодуючим в Україні. Ми надіємось, що Ліга Націй не зможе пройти мимо нашого прохання і що весь цивілізований світ почує апель уряду УНР, що знаходиться зараз на вигнанні”⁴⁷. До речі, ще 1933 р. до Ліги Націй зверталися також представники Центрального Українського комітету допомоги голодуючим на

⁴⁶Биймо у великий дзвін на тривогу // Діло. – 1933. – 14 серп.

⁴⁷Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. – Париж, 1934. – С. 206-212.

Україні, що діяв у Галичині, але їх також не почували. Правда про голод в Україні невдовзі сягнула європейських країн, Америки і Канади, звідки родичі надсилали грошові й продовольчі перекази. Селяни отримали можливість купити хоч якийсь борошно, крупи, якщо у них було золото, срібло. В обмін на обрядове золото (обручки, нагрудні хрести, сережки) вони викупляли власний хліб для порятунку родини.

Загибель мільйонів людей упродовж 1932-33 рр. не мала аналогів у понад тисячолітньої історії українського народу. Голод тридцять третього залишився у пам'яті народу як найжахливіше лихо. Це дуже важливий психологічний наслідок.

Голодомор досліджуваного періоду спрямувався не тільки супроти селянства, а й проти інтелігенції, тобто це був геноцид українців як нації. Проте він принципово відрізнявся від винищення вірменів, здійснюваного Османською імперією у 1915-23 рр., або від єврейського голокосту на територіях, підвладних нацистам Третього рейху. Він не випливав з офіційно проголошеної національної політики ВКП(б), а був складовою масового терору як форми державного управління за сталінського режиму⁴⁸. Соціально-економічні, деякі інші суб'єктивні фактори хіба що поглибили цілеспрямоване руйнування української нації.

* * *

Після завершення Другої світової війни внаслідок воєнних руйнувань і знищень, небувалої посухи українські землі знову зазнали страхіть голодомору. Голод 1946-1947 належить до малодосліджених питань, оскільки головний акцент поставлено на голодоморі 1932-33 рр. Зрештою, й зрозуміло, бо за масштабністю це не рівновеликі величини. З іншого боку, події другої половини сорокових років трактувались до недавнього часу як такі, що були спричинені засухою та неврожаєм, а дехто делікатно говорив тільки про "продовольчі ускладнення", викликані природними факторами. Зараз стало достеменно відомо, що в тодішніх офіційних документах і матеріалах термін "голод" ніколи не вживався, а тільки побіжно натякалось на "окремі труднощі в після-

воєнній відбудові сільського господарства", "тимчасових труднощах". Навіть деякі дослідники за кордоном обмежувалися констатацією факту голоду 1946-47 рр.⁴⁹, не з'ясовуючи справжніх його причин.

Зі здобуттям Україною незалежності дослідження зазначеної проблеми активізувалося, особливо у зв'язку з п'ятидесятиріччям цієї трагедії. У публікаціях йшлося про складні політичні, соціально-економічні умови, в яких опинилася Україна після Другої світової війни. Не відкидаючи об'єктивних природних факторів (засуха), дослідники звернули увагу на суб'єктивні чинники, пов'язані з великим оподаткуванням сільського населення, командно-репресивними заходами, які застосовувалися у сільському господарстві⁵⁰.

За достовірними фактичними матеріалами науковці представили об'єктивні картини голоду, що охопив значні території України, зокрема Поділля, Слобожанщину, Південь та інші з її трагічними наслідками – великим безробіттям, життям людей упроголодь, високою смертністю⁵¹.

До такого стану, крім усього іншого, призвели непомірні плани збору зерна з населення. 1946 р., згідно з партійними розпорядженнями, Україна повинна була здати державі 362 млн. 750 тис. пудів зерна. Працюючи при майже повній відсутності техніки, ціною надлюдського напруження сил, виростити і здавши все вирощене, план Москви був виконаний на 62,4%⁵². Втілення явно нереального плану поставило село на межу вимирання, скоротилось поголів'я худоби, а колгоспи були позбавлені насіння для весняної посівної кампанії 1947 р. Взимку 1946-47 рр. з'явилися тисячі опухлих людей від недоїдання. Шукаючи

⁴⁹Жуковський, Субтельний О. Нарис історії України.– Львів, 1992.– С. 193-196; Субтельний О. Україна. Історія.– К., 1992.– С. 231-237.

⁵⁰Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод 1946-1947 рр. в Україні // Український журнал.– 1990.– № 8.– С. 23-37; Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946-1947 рр.– К., 1991; Кульчицький С. Новітня історія України // Український історичний журнал.– 1991.– № 10.– С. 11-23.

⁵¹Хандрос Б. Голодомор-47. Поділля // Україна.– 1999.– № 24.– С. 10-24; Пахаренко В. Віті єдиного – держави. Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття.– Черкаси, 2005.– С. 261-292.

⁵²Веселова О.М. Голод 1946-47 // Енциклопедія сучасної України.– Т. 6.– С. 87.

⁴⁸Кульчицький С.В. Голод, голодомор 1932-33.– С. 77.

порятунку, чимало людей зі східних та південних областей України їздили у західноукраїнські землі і там купували хліб, вимінювали його за певні речі. До слова, Українська Повстанська Армія чинила спротив тоталітарному режимові будь-якого вивезенню зерна⁵³. Однак радянська влада, щоб не допустити туди приїзду голодуючих, сформувала на залізничних станціях оперативні групи співробітників транспортної міліції. Вони знімали людей з поїздів, відправляли назад, забирали хліб, штрафували⁵⁴.

Улітку 1947 р., коли досягав хліб нового врожаю, почалися масові крадіжки зерна. За двадцять днів липня в Україні було викрито 4138 випадків розкрадання зерна. В інформаційному зведенні Міністерства внутрішніх справ і прокуратури УРСР про крадіжки хліба урожаю 1947 р. зазначалося: “В першу декаду липня більшість крадіжок виявилась у зрізуванні колосків, у другій декаді превалювали крадіжки готового зерна”⁵⁵. Та це був надто дорогий спосіб виживання, адже кожний заарештований за крадіжки зерна міг отримати від 5 до 10 років ув’язнення.

І.Маковійчук та Ю.Пилявець підраховували, що в ті голодні 1946-47 рр. у 16 східних областях, а також в Ізмаїльській та Чернівецькій обл. померло більш як 710 тис. чоловік. Звичайно, це далеко неповні дані, оскільки ця цифра виведена лише з офіційно зареєстрованих випадків. С.Кульчицький вважає, що ця цифра сягнула за 800 тис. чол. Дослідники сходяться на тому, що голод 1946-47 рр. був закономірним явищем свідомого геноциду щодо українського народу, який негативно сприймав політику Комуністичної партії та радянського режиму в економічно-господарському та національно-духовному житті⁵⁶.

Не виключаючи окремих природних факторів, все ж чітко простежуються політичні причини голодоморів ХХ ст., які пов’язуються з пануванням в Україні комуно-більшовицького окупаційного режиму. Сьогодні є можливість відверто й

об’єктивно сказати про це, адже наша країна постійно перебувала в колі підступних і віроломних сусідів. Ще свого часу відомий український митрополит і культурний діяч Іван Огієнко підкреслював: “Земля, що її з давніх давен запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народові нашому на щастя й нещастя, – вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе”⁵⁷. Кожен завойовник намагався не тільки захопити землю, а й знищити кордони, позбавити націю політичної свободи, тобто зламати її фізично, а відтак вести послідовну й уперту боротьбу за духовну смерть народу. Ця боротьба виявилась набагато важчою, а успіхи не такими швидкими, як того хотіли окупанти. Навіть ціною мільйонів людських жертв українці зуміли вижити в часи найжахливіших голодоморів ХХ ст. не тільки фізично, а й духовно, до того ж зберегти свій національний організм. Усі перипетії, пов’язані з цими трагедіями, надзвичайно врізалися в людську пам’ять і, незважаючи на неймовірний подальший терор та заборони, вони закріпилися й передалися наступним поколінням.

Завіса десятилітніх мовчань, жорстке табу на ті події, звичайно, не могли не позначитися на актуалізації теми голодоморів в Україні, яка все-таки знайшла своє місце в ланцюгу народної традиції. Відомий американський історик Джеймс Е. Мейс, який у 1980-их рр. очолював Комісію з дослідження голоду в Україні 1932-33 рр., створену законодавцями США, дійшов висновку, що голодомор в Україні був не чим іншим, як проявом геноциду. Це підтверджують архівні, історичні джерела. З іншого боку, продовжує вчений, свідчення людей становлять чи не найголовніше, найцінніше джерело, оскільки “учені майбутнього зможуть отримати основу для оцінки не тільки фізичної шкоди, завданої суспільству, а й шкоди психологічної, духовної”⁵⁸.

⁵³Там само.

⁵⁴Голос України.– 1995.– 3 червня.

⁵⁵Голод 1946-1947 років на Полтавщині.– С. 130.

⁵⁶Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод 1946-1947 рр. в Україні.– С. 34.

⁵⁷Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу.– К., 1918.– С. 4.

⁵⁸Джеймс Е. Мейс. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2 кн.– К.: Либідь, 1996.– Кн. 1.– С. 209.